

Egyetemi füzetek 45

A dialógus formái a magyar régiségben

A dialógus formái a magyar régiségben

**Szerkesztette
Farmati Anna
Gábor Csilla**

EGYETEMI MŰHELY KIADÓ
Bolyai Társaság – Kolozsvár
2021

A kiadvány megjelenését a Magyar Tudományos Akadémia támogatta.

© Szerzők; Bolyai Társaság

Kiadja az Egyetemi Műhely Kiadó, Bolyai Társaság, Kolozsvár

Felelős kiadó: Rancz Mónika

Korrektúra: Szabó Beáta

Számítógépes tördelés: Metaforma Kft., Kolozsvár

Borítóterv: Makkai Bence

Nyomdai munkálatok: GPO Graphics, Kolozsvár

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

A dialógus formái a magyar régiségben / szerkesztette: Farmati Anna,

Gábor Csilla. - Cluj-Napoca : Egyetemi Műhely Kiadó, 2021

ISBN 978-606-8886-43-5

I. Farmati, Anna (ed.)

II. Gábor, Csilla (ed.)

2

Egyetemi Műhely Kiadó

Bolyai Társaság – Kolozsvár

Igazgató: Veress Károly

Felelős kiadó: Rancz Mónika

400604 Cluj-Napoca

B-dul 21 Decembrie 1989 nr. 116

Tel.: 0264-591582

E-mail: egyetemimuhely@gmail.com

<https://www.bolyait.ro/egyetemi-muhely-kiado/>

Lapszéli dialógus Enyedi György és Milotai Nyilas István között

Dolgozatom témája a Sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtárának M 97-es jelzetű kézirata, amely nem más, mint Enyedi György *Explicationes locorum Veteris et Novi Testamenti* című művének kéziratos jegyzetekkel és toldalékokkal bőségesen ellátott példánya, amelynek a bejegyző új címet is adott: *Refutationes*. A könyvbe 1986. április 22-i dátummal Káldos János írógéppel írt cédulát helyezett. Ebben megállapítja, hogy a jegyzeteket és a betoldásokat egy bizonyos Sárdi Sz. Gergelyt írta le, maguk a bejegyzések pedig Milotai Nyilas István *Speculum Trinitatis* c. művéből vett részletek. Enyedi György kolozsvári unitárius püspök műve a bibliai könyvek sorrendjében veszi végig azokat a helyeket, amelyekkel a Szentháromság tanát szokták alátámasztani, majd rendre meg is cáfolja a Szentháromság-hívők értelmezéseit. Milotai Nyilas, Debrecen korábbi református püspöke és 1618-tól Bethlen Gábor udvari lelkésze szintén ezeket a helyeket veszi végig, rendre cáfolva Enyedi értelmezéseit. Ez a bizonyos Sárdi Sz. Gergely tehát Milotai Nyilastól vett szövegeket helyezett el Enyedi megfelelő szöveghelyei mellé. Így Sárdi egyszerű kompilátornak tekinthető, eljárása azonban nagyon is tanulságos lehet, hiszen sokat elárul korának könyvhasználati szokásairól, valamint az unitáriusok és a kevésbé radikális erdélyi protestánsok között folyó vita minőségéről.

Enyedi György *Explicationes* c. munkája egzegetikai és filológiai teljesítményként is jelentős. Mint ismeretes, a szerző a görög bibliai könyvek értelmezéséhez klasszikus görög és hellenisztikus szerzők szóhasználatát is elemezte. A könyvet csak a szerző halála után, 1598-ban jelentette meg a nyomdahely és a nyomdász megjelentetése nélkül ifj. Heltai Gáspár.¹ Báthory Zsigmond rendelete után a példányok nagy részét elégették. Később a 17. század folyamán egy 1670 körül nyomtatott, groningerinek feltételezett, Lovas Borbála kutatásai alapján azonban valószínűleg amszterdaminak mondható, de mindenképpen németalföldi kiadás követte, amelyet a világ számos könyvtárában és több nagy gondolkodó, például Locke és Newton polcán is megtalálunk.² A sáros-

¹ ENYEDI György, *Explicationes locorum Veteris et Novi Testamenti, ex quibus Trinitatis dogma stabiliri solet* [Kolozsvár, ifj. Heltai Gáspár, 1598] (RMNY 836).

² RMK III 4237; LOVAS Borbála, *Enyedi György: Explicationes locorum Veteris et Novi Testamenti. Egy erdélyi egzegetikai munka a nyugat-európai könyvpiacra*, Keresztény Magvető, 124 (2018), 82–98; a tanulmány angol verziója megjelenés alatt áll: *The Posthumous Reception*

pataki példány a kolozsvári kiadásból van, amely jól felismerhető címlapmetseteréről, amely Fortunát ábrázolja a bőségszaruval és a következő körirattal: „Ex Bello pax. Ex pace ubertas”.³ Enyedi művét utódja az unitárius püspöki székben, Toroczkai Máté magyar nyelvre is átültette. Az unitáriusok végül ezt is csak a fordító halála után tudták megjelentetni, 1619-ben, illetve 1620-ban.⁴ A két magyar nyelvű kiadás már igencsak zavarta az egyre erősödő helvét hitvallású erdélyi felekezetet, és hamarosan két komolyabb terjedelmű válasz is született rájuk. Az egyik a még 1619-ben megjelent *Vindicatio locorum Veteris Testamenti* Szentkirályi Benedek tollából, a másik Milotai Nyilas István már említett 1622-es műve.⁵ Ez utóbbit Milotai Nyilas a református fejedelemnek, Bethlen Gábornak ajánlotta. Az olvasónak írott előszóból kiderül, hogy először latinul akart válaszolni az *Explicationes* latin eredetijére, ám Toroczkai fordításának megjelenése után ő is inkább magyarra fordította művét.⁶ Latin eredetijét nem ismerjük. Milotai művének különlegessége, hogy nem csupán az Enyedi által értelmezett bibliai helyeket veszi sorra, hanem zsidó bölcselőktől – Philótól vagy a Zohárból –, az egyházatyáktól és a zsinati határozatokból is válogat a Szentháromság-tan bizonyítására alkalmas szöveghelyeket. Filológiai alaposága ellenére a könyvet valószínűleg nem tarthatjuk Enyediéhez mérhető szellemi teljesítménynek. Ha elfogadjuk Simon József nemrégiben megjelent könyvének fő állítását, amely szerint Enyedi radikálisan leszámolt a Biblia allegorikus és tipológiai értelmezésével, és a *sensus litteralis* kizárólagossága mellett tette le a garast,⁷ akkor még inkább feltűnik, hogy Milotai Nyilas mennyire reflektálatlanul hagyja Enyedi művének ezt az alapvonását. A kabbalisztikus spekulációk elfogadása mellett például könyvének utolsó részében

of a Transylvanian Bishop at Home and Abroad: The Afterlife of György Enyedi's Explicationes = Print Culture at the Crossroads: The Book and Central Europe, eds. Howard Paul LOUTHAN, Drew B. THOMAS, and Elizabeth DILLENBURG, Leiden, Brill, 2021, 72–96.

³ A mottó és a nyomdászjelvény eredetéről l. LOVAS Borbála, *Ex bello pax, ex pace ubertas: G. C. mester egyik metszetének lehetséges forrásáról*, Magyar Könyvszemle, 131 (2015), 322–325.

⁴ ENYEDI György, *Az ó és új testamentumbeli helyeknek, melyekből az az Háromságról való tudománt szokták állatni, magyarázatjok*, ford. TOROCZKAI Máté, Kolozsvár, [typ. Heltai], 1619 (RMNY 1187) és 1620 (RMNY 1222).

⁵ SZENTKIRÁLYI Benedek, *Vindicatio locorum Veteris Testamenti*, Marburg, Rodolph Hutwelcker, 1619 (RMK III 1265); MILOTAI NYILAS István, *Speculum Trinitatis, az az Szent Haromsag egy bizony örök Istennek [...] maga kimutatása*, Debrecen, Rheda Péter, 1622 (RMNY 1262).

⁶ Milotai Nyilas, *i. m.*, c4v–d2r.

⁷ SIMON József, *Explicationes explicationum: Filozófia, irodalom és ezegetika Enyedi György életművében*, Budapest, Typotex, 2015. A *sensus litteralis* elsősége a hagyományos tipológiai és allegorikus értelmezéseket kizárja, de ez – mint azt egy későbbi példán látni fogjuk – nem jelenti mindenfajta átvitt értelem elvetését. Enyedi úgy gondolja, hogy a Szentírás gyakran használ képes beszédet, metaforákat és hasonlatokat, és ennyiben ugyanolyan eszközökkel kell elemezni szövegét, mint a klasszikus auctorok műveit.

a Szentháromság titkának allegorikus úton történő megértésére tesz kísérletet. Bár ezek korántsem olyan naivak, mint azok az állítólagos hasonlatok, amelyekben Jacobus Palaeologus előszeretettel gúnyolódott – ti. hogy a három személyű Isten olyan, mint egy nadrág, amelyet egyvalaki hord, de három nyílása van⁸ –, Enyedi biztosan nem tartotta volna meggyőzőeknek őket: az egyik ilyen allegorikus párhuzam az arisztotelészi lélekfajtákat veszi alapul, ezek szerint az Atya, a Fiú és a Szentlélek olyan lenne egymás mellett, mint az „értelem”, az „érzékenység” és az „élet”, máshol pedig mint a három személyes névmás: én, te, ő; egy harmadik allegória szerint a Szentháromság tagjai olyanok, mint a gyökér, a forrás és a napfény.⁹ Milotaitól ráadásul nem idegen az ó- és újszövetségi helyek egymásnak való tipológiai megfeleltetése sem. A 95. zsoltár egyik helyének magyarázatában erről árulkodik ez a mondat: „Mivel hogy az O Testamentomnak, világos magyarázoja az Uj Testamentum. Annakokaert ez David mondasa is, onnan világositatik.”¹⁰

Bár a felekezeti békére törekvő Bethlen Gábor környezetében a református lelkészek jó része, így Milotai Nyilas is az irénikus elveket hirdető heidelbergi professzor, David Pareus tanítványa volt,¹¹ ez a békés hangnem láthatólag nem vonatkozott az unitáriusokkal való polémiára, és a harmincas-negyvenes években sem volt jellemző. Miközben az unitáriusok radikálisabb, nonadherentista ága folyamatosan teret veszített a mérsékeltebb, rakóvi vagy szoci-niánus irányzattal szemben,¹² Bethlen Gábor és később I. Rákóczi György valláspolitikájának az egyik legfőbb célja az unitáriusok visszaszorítása lett

⁸ *A Skolasztikus vitában többször is előjönnek ezek az allegóriák, például amikor a vita előtt a Szentháromság-hívők táblázatokba foglalják és a tervezett vita napirendje szerint csoportosítják érveiket: „A középső napok, vagyis az ötödik és a hatodik csatáira csoportosították a leggyengébb érveket, mint amilyen a kakas háromszori kukorékolása, a nap hármas ereje, a lélek három képessége, a nadrág három nyílása, Ianus három [!] arca, Cerberus három feje és egyetlen agya, a páva farka, a galambok színei” stb. (Jacobus PALAEOLOGUS, *Skolasztikus vita = Földi és égi hívíték: Válogatás Jacobus Palaeologus munkáiból*, ford. NAGYILLÉS János, vál. BALÁZS Mihály, Budapest–Kolozsvár, A Dunánál–Qui One Quint, 2003, 137–191, itt: 172).*

⁹ MILOTAI NYILAS, *i. m.*, 899–903.

¹⁰ *Uo.*, 211.

¹¹ Pareus magyar és erdélyi kapcsolatairól I. HELTAI János, *David Pareus magyar kapcsolatai = Tudóslevelek művelődésünk külföldi kapcsolataihoz (1577–1797)*, szerk. HERNER János, Szeged, JATE, 1989 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 23), 13–76; Uő, *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok*, Budapest, Balassi, 1994 (Humanizmus és Reformáció, 21).

¹² A két irányzat egymással való viszonyáról az unitárius egyháztörténet-írás tükrében: BALÁZS Mihály, *Radikális heterodoxia és történetírás Erdélyben a 16–17. században = Uő, Hitújítás és egyházalapítás között: Tanulmányok az erdélyi unitarizmus 16–17. századi történetéről*, Kolozsvár, Magyar Unitárius Egyház, 2016 (A Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának Kiadványai, 8), 231–240.

a már-már államvallás pozíciójára törekvő református hitvallás javára. Az 1638-as dési komplánációval I. Rákóczi György végleg ellehetetlenítette a radikálisabb antitrinitárius nézetek – így a nonadorantista és a szombatos tanok – hirdetését. Bár az unitáriusok ellen Erdélyben olyan irénikus gondolkodók is polemizáltak, mint Alsted és Bisterfeld, tisztán intellektuális és érvelő megközelítésük nem igazán jutott érvényre a hitviták hangnemében. Ezt támasztja alá Szentpéteri Márton és Viskolcz Noémi tanulmánya, amely azt mutatja be, hogy a hangnem református részről meglehetősen eldurvult a Geleji Katona István által vezetett, az unitáriusok számára nem túl méltányos helyzetben rendezett kolozsvári hitvitában (1641), ahol is Rákóczi fejedelem hatalmi szóval kényszerítette az unitáriusokat a részvételre.¹³ Mint Lovas Borbála megállapítja, Geleji Katona 1645-es *Titkok titka* címmel kiadott Enyedi-ellenes műve, amely ennek a hitvitának az összefoglalója, szintén meglehetősen durva hangvételére sikerült.¹⁴ Lovas Borbála több, az *Explicationes* kolozsvári példányába kézzel beírt invektívát is ismertet, például „Hamisan mondog”, „Ha ha he! Eb volt az anyád nagy ökre, be kár, hogy szarvad nem volt.”; „Ne hazudj!”, „De te hamiskodol, mint az eb”. Hasonlóakat talált a marosvásárhelyi Teleki-téka egyik példányában is, amelyben az Enyediről szóló paratextuális versben található *religionis apex* (a vallás csúcsa) kifejezést *religionis apera* (a vallás vaddisznájára) írta át a csúfolódó olvasó.¹⁵ Az itt bemutatandó sárospataki példány is tartalmaz hasonló szidalmakat.

De vajon miért volt képes még a szerző halála után jó fél évszázaddal is ilyen indulatokat kiváltani ez a könyv? A válasz véleményem szerint – túl a megerősödő református felekezet egyre inkább fellángoló agresszióján – az *Explicationes* különleges státuszában rejlik. Uzoni-Fosztó és Kénosi Tózsér klasszikus egyháztörténete érdekes adalékot szolgáltat a mű fontosságával kapcsolatban. 1637. július 29-én unitárius zsinat ült össze Tordán I. Rákóczi György sürgetésére, hogy tisztázzák hitelveiket, elsősorban pedig krisztológiai nézeteiket. A jegyzőkönyv szerint ezen a napon úgy döntöttek, hogy egyszerűen Enyedi *Explicationes*-át fogják a fejedelem elé terjeszteni, mondván, hogy az szabatosan és hiánytalanul tartalmazza az unitárius tanításokat. Azonban a kolozsvári konzisztórium ezután úgy látta jónak, hogy inkább egy

¹³ SZENTPÉTERI Márton, VISKOLCZ Noémi, *Egy református–unitárius hitvita Erdélyben 1641-ben* = „Tenger az igaz hitrül való egyenetlenségek vitásának eláradott özöne...” *Tanulmányok XVI–XVII. századi hitvitáinkról*, szerk. HELTAI János, TASI Réka, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, 2005, 93–102.

¹⁴ LOVAS Borbála, *Magyar török, kicsiny pogány, zsidó és vaddisznó: Enyedi György és az unitarizmus kritikája a 17. században* = *Viszály és együttélés: Vallások és felekezetek a török hódoltság korában*, szerk. ITTÉZS Gábor, Budapest, Universitas, 2017, 223–250, itt: 237–239.

¹⁵ *Uo.*, 242n és 244.

közelebről meg nem nevezett János Zsigmond korabeli hitvallást másolnak ki, és azt nyújtják be.¹⁶ A zsinat résztvevői nyilván már Toroczkai magyar fordítására gondoltak, nem pedig a Báthory Zsigmond által betiltott és máglyára küldött latin kiadásra. Két kérdés merül fel ezzel a történettel kapcsolatban: miért tartották a zsinat résztvevői alkalmasnak Enyedi viszonylag terjedelmes, bonyolult filológiai és eszegetikai eszmefuttatásokat tartalmazó művét arra, hogy minden további nélkül benyújtsák azt a fejedelemnek, és miért írta felül a döntésüket a kolozsvári konzisztórium?

Az első válasz az lehet, hogy rövidebb unitárius hitvallás vagy káté nemigen állt rendelkezésükre. A nyomtatás unitáriusokat sújtó tilalma mellett probléma lehetett az is, hogy az annak ellenére mégis megjelentetett unitárius káték nem feltétlenül adtak választ a fejedelemnek a Krisztus természetére vonatkozó kérdésére. Toroczkai Máté kátéja sokatmondóan hallgat Krisztus isteni, avagy emberi mivoltának kérdéséről, a vele egy időben, 1632-ben kinyomtatott másik káté viszont a lengyel rakówi katekizmus fordítása volt, vagyis szociniánus irányzatú, és nem képviselte a krisztológiai kérdéseken igencsak megosztott erdélyi unitáriusság egészét.¹⁷ A fenti kérdésekre

¹⁶ KÉNOSI TÖZSÉR János, UZONI FOSZTÓ István, *Az Erdélyi Unitárius Egyház története*, II, ford. MÁRKOS Albert, s. a. r. HOFFMANN Gizella, KOVÁCS Sándor, MOLNÁR B. Lehel, Kolozsvár, Erdélyi Unitárius Egyház, (Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 4/II), 500.

¹⁷ TOROCZKAI Máté, *Az keresztyéni tüdvességes tudománnak a Régi és Új Testamentom szerént egyben summáltott értelme*, Kolozsvár, [typ. Heltai], 1632 (RMNY 1544); *Az keresztyéni val-lásnak rövid tudománya*, Kolozsvár [typ. Heltai], 1632 (a rakówi káté; RMNY 1542); ugyane-kkor jelent meg egy ma már példányból nem ismert, gyermekeknek szánt és szintén lengyelből fordított káté is: *Kis catechesis az gyermekek és az gyenge értelmű emberek számára*, Kolozsvár [typ. Heltai], 1632 (RMNY 1543). Az unitárius káték példányaival, kiadástörténetével kapcsola-tos tudnivalókat és bizonytalanságokat MOLNÁR Dávid foglalta össze („...*az nagy tengerből való folyóvíznek sebessége...*” *Kolozsvári unitárius levéltári dokumentumok és nyomtatványok gyűj-teménye Bethlen Gábor és I. Rákóczi György fejedelmek korából*, Kolozsvár, 2015 [A Magyar Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 7]). A kérdéses évtizedek-ben meglévő egyéb unitárius katekézisek között Várfalvi Kósa János kátéjának eredeti, 1623-as és 1644-es kiadását ma már példányból nem ismerjük (RMNY 1290 és 2061), csak az 1654-es kiadásnak egy unikumpéldánya őrzi a szövegét (RMNY 2526: itt még elveszetteknek van jelezve a példány). Erről azonban Molnár – Keserű Gizella korábbi kutatásaival egybehangzóan – megál-lapítja, hogy szövegének hitelességével kapcsolatban sok a bizonytalanság, Várfalvi Kósa eredeti-jét több ponton is módosíthatták, amikor ezt a ma is fellelhető kiadást készítették (*uo.*, 56–58; *vö.* KESERŰ Gizella, *Az erdélyi unitárius egyház megkésztet konfessionalizálódása és a lengyel testvérek a 17. század elején* = „*Nem sülyed az emberiség!*”... *Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára*, szerk. JANKOVICS József, CSÁSZTVAY Tünde, CSÖRSZ Rumen István, SZABÓ G. Zoltán, Budapest, MTA ITI, 2007, 429–449, itt 443). Sokatmondó a káték használhatóságával kapcsolatban az is, hogy a szintén elveszett, ún. dési kátének a kinyomtatását éppen I. Rákóczi György tiltotta be (MOLNÁR, „...*az nagy tengerből való...*”, *i. m.*, 57).

választ adhat továbbá Enyedi művének egy olyan sajátossága is, amelyre Balázs Mihály tanulmánya hívja fel a figyelmünket: az *Explicationes* nem foglal egyértelműen állást a szociniánusok és a nonadorantisták vitájában, noha Enyedi a radikálisan nonadorantista Palaeologus krisztológiájának volt a követője. A szociniánus Hunyadi Demetert a püspöki székben követve azonban a két irányzat közötti békességre törekedett. Ezért volt lehetséges, hogy Toroczkai fordítását először a szociniánusok központjában, Rakówban próbálták megjelentetni – sikertelenül – 1606-ban. Amikor pedig az erdélyi unitáriusoknak lengyel, következőképpen szociniánus püspöke lesz Radecius (vagy Radecke) személyében, akkor ő is felkarolja Toroczkai fordításának ügyét: bár a nonadorantistákkal szemben a lengyel irányzatnak próbál kedvezni, a Bethlen Gábor-féle kálvinista államegyházra való törekvésekkel szemben jónak látja, ha egy olyan művet támogat, amelyet az erdélyi unitáriusok is sajátjuknak vallanak, és amely a szociniánus tanításoknak sem mond nyíltan ellent.¹⁸ Ám – mint Molnár Dávid kutatásai rámutatnak – a harmincas években olyannyira kiéleződtek a nonadorantisták és a szociniánusok közötti ellentétek, hogy Enyedi műve már nem tölthette be ezt az integráló szerepet. Az idézett tordai zsinattól is azért kért állásfoglalást a fejedelem, mert egy nonadorantistákkal szemben türelmetlen szociniánus prédikátor, Szőrös Mátyás bepanaszolta őket, amiért lelkészi hivatalától megfosztották és exkommunikálták őt. A nyilatkozattételre való felszólítás így fenyegetés volt, és egyben felszólítás, hogy a szociniánusokat ne háborgassák többé.¹⁹

Úgy látszik, hogy az unitáriusok belső meghasonlásai miatt is sokan elérkezettnek látták az időt Enyedi tekintélyének végső aláásására. A sárospataki példányt két helyen ez a bizonyos Sárdi Sz. Gergely datálta is, így kiderül, hogy pontosan ebben az érzékeny periódusban írta bele a könyvbe Milotai Nyilas művének részleteit. Az első dátum egy betoldott levélen olvasható, a keltezés 1634. július 25., a bejegyző pedig magát az Úr méltatlan tordai szolgájának nevezi, akit felhőborítottak az ariánusok szitkai.²⁰ A másik dátum a nyomtatvány legvégén van, tehát arról is tudósít, hogy Sárdi pontosan mikor fejezte be széljegyzeteit, bár ezt követően további betoldott lapokon még folytatódik a kézirat. Az 1634. szeptember 2-án kelt bejegyzésben Sárdi

¹⁸ BALÁZS Mihály, *Palaeologus és Fausto Sozzini között: Enyedi György irénikus antitrinitarizmus* = Uő, *Felekezetiesség és fikció: Tanulmányok 16–17. századi irodalmunkról*, Budapest, Balassi, 2006 (Régi Magyar Könyvtár, Tanulmányok, 8), 95–108; vö. MOLNÁR, *i. m.*, 32–33.

¹⁹ MOLNÁR, *i. m.*, 48–53.

²⁰ Sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtára, kt. M 97 (mikrofilmmásolat az MTA Könyvtár Kézirattárában; a továbbiakban: SÁRDI), a 206. és 207. lap közé kötött levél verzóján: „Gregorius Sárdi minister indi- / gnus Thorden[sis] Anno 1634 / die 25 Mensis Julij, aduersus / Arrianos acriter se opponens anno- / taut, a quib[us] maximis convi- / tijs lacessitus est.”

magát Egyházfalva lelkészének nevezi.²¹ Ótorda mellett ez a városrész képezte Torda két református hitközségét; Egyházfalva templomát valószínűleg 1608-ban vette el az unitáriusoktól és adta oda a reformátusoknak Báthory Gábor fejedelem.²² A bejegyző kilétével kapcsolatban érdekesek lehetnek azok a versek is, amiket a könyv elülső szennylapján olvashatunk. Mivel egy ismeretlen illető őt az egyik versben Gregorius Pannoniusnak szólítja, azaz származását is feltünteti, felmerülhet, hogy ezeket a bejegyzéseket Sárdi külföldi peregrinációja során kapta könyvébe. A disztichon egyébként arra figyelmezteti az olvasót, hogy amennyiben nem hisz a Szentháromságban, őt is utolérheti Dávid Ferenc sorsa.²³

Sárdi minden bizonnyal azonos azzal a Sárdi Gergellyel, aki egy adat szerint 1645 novemberében ebesfalvi lelkészként perelte hitelrontásért Radnóti István nevű kollégáját.²⁴ Kilétéről ennél többet azonban nem tudunk. Nagy Iván szerint a család Alsó-Fehér vármegye nemességéből való, és csak későbbi családtagokat említ. Sárdi Sámuel 1767-ben Pápai Páriz szótárának második, Bod Péter által rendezett kiadását finanszírozta. Sárdi nevet viselt érdekes módon két Nagy Iván által ismert unitárius lelkész is: 1794-ben Sárdi István, a tordai és aranyosi járás esperesi segédje és Sárdi Sámuel, aki 1836-ban árkosi lelképásztorként működött.²⁵ Talán ugyanebből a családból származik az a Sárdi János is, akinek a neve többször is felbukkan a kolozsvári unitárius kollégium protokollumában. 1627. május 23-án pénzt gyűjtött a kisebbik templom északi kapujának felújítására, 1631. március 8-án prebendáriussá választották, 1634. június 1-jén pedig torockószentgyörgyi lelkésszé nevezték ki.²⁶

²¹ Uo., 441: „Anno Domini / 1634 / die 2 7mbris / Has marginales annota[tio]nes, / assignauit Gregor[ius] / Sárdi Pro sui et alior[um] / emolumento. Minister Egy= / házfaiuen[si] Oppidi / Thorda.”

²² WEISZ Attila, *A tordai reformátusok templomai a 17. században: Egyházfalva és Ótorda = Certamen I. Előadások a magyar tudomány napján az Erdélyi Múzeum Egyesület I. szakosztályában*, szerk. EGYED Emese, PAKÓ László, WEISZ Attila, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 2013, 390–400, itt: 396.

²³ SÁRDI, elülső szennylap rectóján: „Fran[ciscus] Balicha d[omi]no suo Gregorio Pannonio in symbolu[m] charit[at]is d[ono] d[edit] / Sors tibi continget similis Francisci Daudis / Si unum habueris simplicem esse Deum. / Gregorio Sz. Sárdi”.

²⁴ *A Küküllői Református Egyházmegye Parciális Zsinatainak végzései I. 1638–1720*, s. a. r. BUZOGÁNY Dezső, ŐSZ Sándor Előd, TÓTH Levente, Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület, 2008 (Erdélyi Református Egyháztörténeti Adatok, 6/1), 59.

²⁵ NAGY Iván, *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal*, X, Pest, Ráth Mór, 1863, 52–53.

²⁶ *Fasciculus rerum scholasticarum Collegii Claudiopolitani Unitariorum 1626–1696*, I: 1626–1648, szerk. DOMÁNYHÁZI Edit, LATZKOVITS Miklós, Szeged, József Attila Tudományegyetem, 1997 (Fontes Rerum Scholasticarum VII/1), 54, 79, 96.

Az írásképp alapján igazat kell adnunk Káldos Jánosnak, aki szerint a Milotai Nyilas művéből származó kivonatokat végig ez, a magát Sárdi Sz. Gergelyként azonosító bejegyző írta bele a könyvbe. Azonban a szennylapon olvasható, már említett verseket másik kéz írta, és a könyv különféle paratextusaihoz is készült több latin és magyar nyelvű könyvbejegyzés, amelyekben talán két különböző kezlet lehet elkülöníteni. Azt is meg kell jegyezni, hogy Sárdi bejegyzései a 200. lap tájékán átmenetileg nehezebben olvashatókká válnak – emiatt nem is teljesen biztos, hogy az ő kezével van dolgunk, továbbá ezek mellett a bejegyzések mellett valószínűleg egy másik kéz is megjelenik néhány széljegyzet erejéig.

A könyv későbbi útjáról ezenfelül több possessorbejegyzés is tanúskodik. A címlapról megtudjuk, hogy a váradi származású Csengeri Péter 1697-ben megvásárolta a könyvet Kolozsvárott, valószínűleg az áthúzott nevű Johannes Palatinustól, és hogy az a pataki iskola könyvtárába 1788-ban került be.²⁷ A hátsó kötéstábla belső oldalának sajnos kevésbé jól olvasható bejegyzéséből kiderül, hogy a könyv – már amennyiben akkor is mai kötésében volt – már 1688. szeptember 13-án is gazdát cserélt.²⁸ Az így felmerülő nevek közül Csengeri Péterét könnyen azonosíthatjuk. Csengeri István fia volt, akiről Herepei János részletes életrajzot közölt. Váradon született, alsóbb iskoláit Gyulafehérvárott fejezte be, majd Leidenben tanult, ahol Cocceiust is hallgatta, valamint beiratkozott Franekerbe is. Hazatérve Barcsay Ákos fejedelem udvari papja lett, majd a fejedelem meggyilkolása után egy darabig Fogarason volt lelkész. A nagyenyedi kollégium teológiai tanára, lelképásztora és egyik gondnoka. Pápai Páriz Ferenc jellemzése szerint, amelyet Herepei János is idéz, elszánt vitatkozó volt, és a „szociniánusok” – vagyis általában véve az unitáriusok – kivételes képességű ellenfele. István és Efraim nevű fiairól is tudunk. A könyv tulajdonosa, Csengeri Péter pedig 1719-ben halt meg kolozsvári lelkészként. 1696. augusztus 25-én iratkozott meg a franekeri egyetemre. Nevének P. betűje, amely az *ex libris*ben is olvasható, a *Pastoris* szó rövidítése, amely apjának hivatását jelölte, az egyetem anyakönyvében is megtalálható. Akárcsak apját és testvéreit, őt is Teleki Mihály patronálta és testvéreivel együtt nevelte, amikor árvaságra jutottak. Könyvtárának néhány köteteről is tudomásunk van.²⁹ Mindenesetre a Sárdi jegyzeteivel alaposan

²⁷ SÁRDI, a1r: „Ex libris ~~Johannis Palatinj~~ Petri P[astoris]. / Csengeri de Varad comp[aravi]. / Claudiop. Anno 1697 / valet II [?], et ita Conss. / Ex Libris Scholae S.Patak[iensis] ab A[nn]o 1788”.

²⁸ Uo., hátsó kötéstábla belső oldala: „Ex donatione Humanissimi / D[omi]ni Francisci Ilajthi acceptit / Stephanus Hadadi 1688 die / 13 Septembris”.

²⁹ HERPEI JÁNOS, *Csengeri István és fiai* = Uő, *Művelődési törekvések a század második felében*, szerk. KESERŰ Bálint, Budapest–Szeged, Kossuth Nyomda, 1971 (Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, III), 3–12.

ártalmatlanná tett *Explicationes*-példány egy olyan lelkészcsaládba került, ahol az unitáriusok elleni polémiának még a 17. század második felében is hagyománya volt. Mivel a könyv csak 1788-ban került a pataki kollégium könyvtárába, ezért feltételezhetjük, hogy addig is hozzájárulhatott Milotai Nyilas művének a kéziratosság médiumában történő terjesztéséhez és az unitarizmus visszaszorítását célzó polémiákhoz.

A könyv Sárospataki vezető útjáról és az azt megelőző száz évről nem tudunk semmit. Azzal kapcsolatban viszont, hogy miként juthatott el korábban Tordáról Kolozsvárra, fogódzót jelenthet a könyv néhány különös margójegyzete. Egy helyen Enyedi mellett érvel, hogy a Jn 1,16-ban beszélő Keresztelő Szent János – „És az ő teljességéből vettünk mindnyájan kegyelmet is kegyelemért” (Károli Gáspár fordítása) – nem az előtte volt prófétákkal azonosulva szól Krisztusról, hanem kortársai nevében, és így az evangéliumi helyet nem lehet Krisztus preegzisztenciája melletti érvként használni. Sárdi a következő gúnyos mondókát írta Enyedi érve mellé a margóra: „X ut tök, er, ra, ra, mint mégyen / az makra”.³⁰ A versike természetesen nem Milotai Nyilas cáfolatából származik, Sárdi saját megjegyzése. Egy másik helyen is használja, ahol Enyedi arról értekezik, hogy Krisztus csak tettei és erényei révén osztozik az istenségben, lényegét tekintve nem.³¹ Ez a jellegzetes „X ut tök” kifejezés az ún. felső-magyarországi hitvita során megjelent nyomtatott művekből csenghet ismerősen. A híres hitvita során, amelynek politikai tétje kétségtelenül a térség rekatolizációjának veszélye volt, a jezsuita Sámbar Mátyás és több sárospataki református teológus csapott össze egymással, és több mint száz olyan iratról, nyomtatványról tudunk, amely többé-kevésbé az 1663-tól 1672-ig húzódó vitához kapcsolódott.³² A kálvinista lelkészeket és professzorokat elsősorban a jezsuiták kassai és sárospataki jelenléte irritálta – Pósházi János, a vita egyik vezető református teológusa állítólag már az utcán nyílt vitára hívta a Sárospatakon éppenhogy csak megtelepült Sámbart³³ –, a szemben álló felek hangneme pedig hallatlan mértékben eldurvult. Változatos

³⁰ SÁRDI, 185.

³¹ *Uo.*, 206.

³² A vonatkozó, fennmaradt és kikövetkeztethető művek címét összegyűjtötte és kronológiájukat rekonstruálta: ZOVÁNYI Jenő, *Sámbar Mátyás és Kis Imre hitvitái s az ezekkel egyidejű hitvitázó művek*, Theologiai Szemle 1 (1925) 264–271; I. még Uő, *Eltűnt vitairatok a 17. század közepe tájáról*, MKSz, új évf. 39 (1932) 7–12; a vita politikai, ekkleziológiai és médiatörténeti vonatkozásait újabban részletesen elemzi: GARADNAI Erika Csilla, *A felső-magyarországi hitvita (1663–1672): Sámbar Mátyás, Pósházi János, Matkó István és Czeglédi István polémiája*, Budapest, OSZK–Universitas, 2018.

³³ GYENIS András, *Sámbar Mátyás = Száz jezsuita arcél*, szerk. GYENIS András, Budapest, Száz Jezuista Arcél Kiadóhivatala, 1941, II, 343–352, itt. 349.

szidalmaikról a vitairatok címe alapján is fogalmat alkothatunk.³⁴ Az „X ut tők” kifejezés Kézdivásárhelyi Matkó István *Fövenyen épített ház romlása* című 1666-os művében fordul elő először, ahol is a szerző Sámbar Mátyás érveit, valamint a katolikus bérmálás gyakorlatát minősíti ezzel a fordulattal. Az erre a műre felelő Sámbar Mátyás már 1667-es válasziratának címlapjára is felvette a Matkó védjegyévé vált kifejezést: *A három idvösséges kérdésre a Lutter és Kálvinista tanítók mint felelnek? Úgy, amint a Matkó István mondja, fol. 128. X ut tők. Imé azért Matkó hazugságának megtorkollása és Pósházi mocskaiknak megtapodása*. Matkó viszontválszának címe ugyanezt a motívumot variálja: *X ut tők könyvnek eltépése, avagy Bányászcákány* (1668).³⁵ A szófordulat a kártyajáték nyelvéből származik: az *X* a későbbi modern magyar kártya lapjaihoz hasonlóan a római tízes számot jelzi, az *ut* a latin *mint* jelentésű kötőszó, a *tők* pedig a kártyalapok négy színének egyike, akárcsak ma. Jelentése kb.: buta, mint a tők; illetve: értéktelen kártyát játszottál ki. Esetünkben ez a „mint mégyen az makkra” kifejezéssel van megtoldva, vagyis a bejegyzés írója azt veti Enyedi szemére, hogy érvelése éppúgy inadekvát, ahogy a makkra sem lehet tőköt tenni.

Az „X ut tők” kifejezés fenti megfejtésével szolgáló Trócsányi Zoltán azal a meglátással is erősíti érvelését, hogy a felső-magyarországi hitvita más résztvevői is gyakran adtak olyan címet műveiknek, amelyekben kártyajátékban szokásos szófordulatokkal éltek, vagyis a hitvitát kártyacsatához hasonlították. A katolikus Kis Imre Pósházi ellen írott egyik művének címe *Tök, Makk, Zöld Tromfjára Pósházinak Veres Tromf* (1666); erre az írásra többek között Czeglédi István *Egy veres tromfosdit játszó sandal barátomnak játék elvesztéséért való megpiricskeltetése* című munkája felelt (1666). Szintén Kis Imrere reagált Pósházi János *Bennsült veres kolop, avagy Kis páternek vesztett peri* (1666) című munkája.³⁶ Trócsányi példái mellé további adatokat emelhetünk: Pósházinak volt egy *Tromf ki tromf* című, 1666-os műve is, amelyet mint négy levélnyi kis írást említ Kis Imre *Pósházinak egy bennsült veres kolop titulusa feleleti megmutattatik semmirekellőnek lenni* (1667) című műve.³⁷ Ha ezeket a munkákat időrendben egymás mellé helyezzük – Zoványi Jenő

³⁴ A vitában leírt becsmérő tartalmú szójátékokról, anagrammákról, az ellenfél nevének kiforgatásáról l. KOCSOR Erika, *Egy régi költői eljárás 17. századi prózairóknál: az anagrammák poétikája*, ItK, 86 (1982), 273–280.

³⁵ RMNY 3323, 3347, 3481.

³⁶ TRÓCSÁNYI Zoltán, *X ut Tök = Emlék Szily Kálmának, a Magyar Nyelvtudományi Társaság elnökének nyolczvanadik születésnapja alkalmából*, Budapest, Hornyánszky Viktor, 1918, 87–89. A tanulmány a kifejezést először használó *Fövenyen épített házból* is bőségesen idéz. Az idézett cimeket l. RMNY 3283, 3279, 3287.

³⁷ ZOVÁNYI, Sámbar Mátyás és Kis Imre hitvitái, i. m., 268. Vö. RMNY 3312, 3343.

kronológiáját elfogadva –, akkor azt láthatjuk, hogy Matkó István *Fövenyen épített háza* volt a legelső, amelyben hangsúlyos helyen szerepelt a hitvita során kártyajátékból vett kifejezés.³⁸ Így akár azt is feltételezhetjük, hogy az ő „X ut tök”-je ihlette meg a vita többi részvevőjét is. (A fenti megfejtésnél még konkrétabb Takács Béla megoldása, aki arra is rámutat, hogy a régi magyar kártya tök tizes lapja csörgősipkás bolondot ábrázolt.)³⁹

A gondolatmenetünk kiindulópontjául szolgáló marginália mellett egy másik, kevésbé jellegzetes, ám az előbbieket fényében igencsak zavarba ejtő szitkozódást is olvashatunk az egyik lapszélén. Alább részletesebben bemutatjuk majd a kontextusát, itt csak magát az ominózus szitkot idézzük: „Ebszar s. [?] az orrod”.⁴⁰ Érdekes módon egy 1671 körül keletkezett gúnyvers ugyanazt a trágárságot tartalmazza, ráadásul Matkó szájába adva. A *Gyulafi Laszlo Kende Gabornak szolgáltyat ajánlly* című, kéziratban fennmaradt szöveg címettjé, Kende Gábor Szatmár megyei nemesember volt, aki csatlakozott I. Rákóczi Ferenc mozgalamához, ám a Wesselényi-összeesküvés hirtelen leplezése miatt az 1671. május 1-jei tállyai gyűlés résztvevőit, köztük Kende Gábor is úgy határoztak, hogy leteszik a fegyvert, és hűségüket bizonyítva a császárhoz fordulnak. Mivel ennek ellenére is megindultak a letartóztatások, Kende Gábor elmenekült. Hasonlóan tett a vers állítólagos szerzője, Gyulafi László, Közép-Szolnok megye főispánja, az elégedetlenek egyik hadvezére is, aki a versben kötelet kíván Kende nyakába: „Mennyi madár szál az ágra, / Mennyi hal szorul az gátra, / Mennyi atók az házadra, / Annyi kötel az nyakadra.”⁴¹ Ehhez az „üdvözléshez” csatlakoznak az előbb idézett utolsó sort anaforisztikusan bővítve a vers függelékében különböző főurak, nemesek és prédikátorok, köztük Illyefalvi István kassai jezsuita pap, az elégedetlenek mozgalmát ellenző Bánffy Dénes, Váraljai G. Lőrinc szatmári prédikátor, Pósházi Sárospatakról és Matkó mint zilahi prédikátor: „Matko (praedicurta): Annyi eb szár az orrodra”.⁴² A „köszöntők” változatos és meglepő névsora az RMKT-kötet kiadója, Varga Imre szerint azt jelzi, hogy Kendét nemcsak a katolikusok, hanem a vele szövetséges felső-magyarországiak és egyes protestáns prédikátorok is bűnbaknak kiáltották ki.⁴³ Elképzelhető-e

³⁸ *Uo.*, 267–268.

³⁹ TAKÁCS Béla, *A sárospataki nyomda története*, Budapest, Magyar Helikon, 1978, 46.

⁴⁰ SÁRDI, 378.

⁴¹ A vers lelőhelye: Marosvásárhelyi Teleki lt. (OL) Missilis 723, 57. Kiadása: RMKT XVII/10, 389–390 (Matkó István két saját verse is fennmaradt, az egyik köztük Sámbar ellen szól, kiadásokat l. *uo.*, 355–358).

⁴² *Uo.* (Mondanom sem kell, az RMKT olvasatának ékezetét [„eb szár” = kutyaláb?] indokolatlannak és túl szemérmesnek tartom.)

⁴³ *Uo.*, 752–753.

ezek után, hogy a gúnyvers szerzője olyan jól ismerte az egyes megszólaltatott szereplőket, hogy olyan káromkodást adott a szájukba, amely valóban jellemző volt rájuk?

Természetesen az itt bemutatott egyezés önmagában eléggé gyenge filológiai érv lenne, az „X ut tők”-bejegyzéssel együtt azonban már nem hagyja nyugodni az embert. Matkó István (1625–1693) jelenleg ismert életútjába mindenesetre nehéz beleilleszteni a könyvet. Elemi szintű tanulmányai után 1642 körül Kolozsvárott tanult Porcsalmi András kezei alatt, majd Gyulafehérvárra kerülve Bisterfeld és Piscator tanítványa lett. Életkora alapján mindkét helyen együtt járhatott iskolába, ugyanazon mesterekhez Apácaival. Sámbar Mátyással folytatott vitája idején felsőbbányai, majd 1668. március 12-től zilahi prédikátor. Ezután Ótordára helyezték át, ahol 1674-ben már egészen biztosan dolgozott mint lelkész, elvileg tehát itt a kezébe kerülhetett a magát a másik tordai templom lelkészeként azonosító Sárdi Sz. Gergely *Explicationes*-példánya. Eddigre azonban már a Sámbar ellen írott műveit régen kiadta, így nem tartható az a csábító hipotézis, amely szerint az „X ut tők” fordulat az idézett szidalom a könyv tanulmányozása közben ragadt rá, viszont nem elképzelhetetlen, hogy ezek a bejegyzések megragadták a figyelmét. 1682 táján Matkót Kolozsvárra helyezték, ez év február 4-én már kolozsvári papként ír bejegyzést, de hivatalát valószínűleg már januárban elfoglalta.⁴⁴ Könyvtárából ma négy könyv ismert, köztük David Pareus egy műve és Petrus Molinaeus *Anatome arminianismi* című munkája egy közös kolligátumban.⁴⁵ Akár ő is lehetett az, aki az *Explicationes* példányát Tordáról magával vitte Kolozsvárra. Ráadásul a későbbi possessorhoz, Csengeri Péterhez és családjához hasonlóan ő is kapcsolatban állt Teleki Mihállyal. Már a Sámbarral való vitája előtti évben, 1665-ben levelezett vele a katolikusok mozgolódásaival kapcsolatos aggodalmairól, Erdély sorsáról, valamint arról, hogy Karánsebesen a román gyerekek számára református iskolát javasol felállítani.⁴⁶ Nem elképzelhetetlen tehát, hogy Csengeri az ő hagyatékából jutott hozzá a könyvhöz. A Sámbarral való hitvita mellett Matkó készülhetett az unitáriusok ellen való hitvitára is – a magukat fenyegetve érző reformátusokról joggal feltételezhetjük, hogy mindkét irányba, a katolikusok és a radikálisabb irányzatok előtt is összezártak. Az az ismeretlen pedig, aki

⁴⁴ Legrészletesebb életrajza: HERPEI János, *Vásárhelyi Matkó István* = *Uő, Művelődési törekvések...*, i. m., 97–108, itt: 98, 102, 104–105.

⁴⁵ SIPOS Gábor, *A kolozsvári református kollégium könyvtára a XVII. században*, Szeged, Scriptum, 1991 (Olvasmánytörténeti dolgozatok, 1), 73–74.

⁴⁶ KONCZ József, *Kézdivásárhelyi Matkó István két levele Teleki Mihályhoz, és rövid életrajzi vázlat*, *Protestáns Közlöny*, 48 (1886) 437–438; idézi és elemzi: TÓTH Zsombor, *Hitvita és marginália: Megjegyzések a „(hit)vita antropológiájához” (Esettanulmány)* = *„Tenger az igaz hitről való...”*, i. m., 175–197, itt: 192–193.

1788-ban megszerezte a könyvet a sárospataki könyvtár számára, talán még tudta, hogy az egykor Tordán őrzött példánynak legalább távolról köze van a híres sárospataki jezsuitával folytatott polémiához is, sőt talán a könyvbejegyzéseket nézegetve azt is gondolhatta, hogy az „X ut tők” kifejezéssel dobálózó vita résztvevője, Matkó István jegyzetelte teli a példányt.

Az alábbiakban azt mutatom be, hogy Sárdi másolási stratégiái és saját leleményei milyen olvasatról árulkodnak az Enyedi és a Milotai Nyilas művei között zajló kontroverziával kapcsolatban. Az Enyedivel való vita párbeszédes jellegét már a *Speculum Trinitatis* tipográfiája is kiemelte. Milotai Nyilas könyve Enyedi állításait pontokba szedte, kurzív betűvel különítve el azokat saját válaszaitól, amelyeket az F. – felelet – rövidítés vezetett be. Sárdi másolatában ezeket nagy R. – *responsio* – rövidítés helyettesíti. Milotai Nyilas könyvének részleteit Sárdi a lapszélre, a lapok közé beillesztett cédulákra, valamint külön, erre a célra a könyvbe kötött levelekre jegyezte be. Nagyobb terjedelmű szöveg került az Enyedi könyve után bekötött levelekre: ezek Milotainak a zsidó bölcselektől, az egyházatyáktól, valamint a zsinatokból vett Szentháromság-bizonyítékai, amelyeknek értelemszerűen nem voltak megfelelői Enyedinek a Szentírásra koncentráló könyvében.

Ahogy már jeleztem, Sárdi az *Explicationes* sok más olvasójához hasonlóan szintén a paratextusok csúfondáros átírásával igyekszik mintegy jelképesen meggyalázni Enyedi munkáját. Ezek saját megjegyzései, nem Milotaitól vannak. A Toroczkai Máté által jegyzett, Enyedinek emléket állító epigramma végét így fordíthatjuk: „Ő boldog kor, boldog állam, amelynek védelme alatt az elhunyt halála után született magzata élhet”.⁴⁷ Ez minden bizonnyal a poszthumusz megjelent szellemi magzatra, a könyvre vonatkozik. Sárdi ezt toldotta hozzá: „megruházták az ő / keg[ye]lme holta után maradot gyermekét, csak hogy nincs köntösse, mert / le vontak rolla, hogy ne kevelykedgyek velle, nemis nöhetet nagyot az / ő keg[ye]lme gamzattya [gamatsága? – F. G.] (akarom mondani) magzattya, mivel lator / csintalanságaert igen megh korbácsolták az Inat ő keg[ye]lmének.”⁴⁸ Az előljáró beszédnek az Enyedi haláláról szóló része mellé pedig ezt írta: „Nem engette Is[te]n hogy / többet bőfögjön”.⁴⁹ Az előszó elköszönő formuláját is hasonlóan kommentálta: „Agiál im[m]ár rea, hogi ki bőföghetéd”.⁵⁰ Az Enyedire vonatkozó dicsérő jelzők rosszindulatú átírása sem maradhat el, és Sárdi azokat a szavakat is, amelyeket a könyv Krisztus ellenségei ellen intéz, Enyedi ellen fordítja. Enyedi

⁴⁷ ENYEDI, *Explicationes*..., 1598, i. m., a4v: „O felix aeuum, felix Respublica, cuius, / Auspicijis viiit defuncti posthuma proles.”

⁴⁸ SÁRDI, a4v.

⁴⁹ *Uo.*, a3r.

⁵⁰ *Uo.*, a4r.

előszavában a felfuvalkodott világ mondja, hogy „legyőztem Krisztust” („Ego vici Christum”), Sárdi viszont Enyedinek üzeni: „Tu es hostis Christi”.⁵¹

Ami Milotai Nyilas István *Speculum Trinitatis*át illeti, Sárdi általában hüen és szorosan követi annak szövegét. Olykor természetesen egyszerűsít rajta, máskor pedig a szöveg dialogikus jellegét is felerősíti. Egy helyen Milotai azt állítja, hogy Enyedi kiforgatta Sándor pápának a Szentháromságra vonatkozó szavait. Enyedi állításának megválaszolásakor az olvasóhoz fordul felháborodásában,⁵² míg Sárdi egyenesen Enyedit szólítja meg: „Ne csalarkodgjál mint az Ördög” – írja.⁵³ Egy másik helyen, amely Sárdinak különösen fontos lehetett, mivel az első kötéstábla belső oldalára mintegy tárgymutatót készítve fel is írta a vonatkozó oldalszámot, Enyedi Krisztusnak a születése előtti preegzisztenciáját Hippokratészre és a hellén orvostudományra hivatkozva cáfolja, mondván, hogy csak két ellenkező nemű ember esetében beszélhetünk nemzetről és szülésről, Isten így nem nemzhetett magának fiút az idők kezdete előtt. Milotai Nyilas István ezt török, vagyis muszlim érvelésnek tartja, és azzal vág vissza, hogy Isten természetfeletti és nem testi módon nemzette Fiát. Milotai kétszer is szemére hányja Enyedinek állítólagos törökösségét.⁵⁴ Ezt Sárdi egy megjegyzésben vonja össze: „Török regula ez. / Nem volt feleségi I[sten]nek, / hát fia sem lehet. Egitől tudni illik, / embertől vagi oktalan allattol. De az I[ste]n ugi is ezzel, hofi / ugi is hogy örökkevalo lelek, ki vetettet az természetnek / folyasaban valo szülesnek rendibül, mint: Egy az te / lelked Enyedi, de azert / ugia[n] nemze az okossa- / got, nem magan kívül mast / hane[m] magaba[n] / azon lelki allatot.”⁵⁵

⁵¹ *Uo.*, a2r.

⁵² MILOTAI NYILAS, *i. m.*, 58: „*Csufollya Alexander papat [ti. Enyedi], ki ez igéből, Mondotta az Fiát: Ebbol: Teremtette, az Atyat: ebből: Meg aldotta, az Szent Lelket, es így az három személyeket hozta ki. / F. Tapasztald meg kegyes olvaso álnok ravassagat Enyedinek ebben, hogy efféle mondasoknak elő hozasaval csak gyanossa akarja tenni az szent Haromsagrol valo tudomant es az Istensegben levő személyeket csak csufollya, hogy az mi teremtő szent Istenünket személyes Istennek hija.*” (Kiemelés az eredetiben.)

⁵³ SÁRDI, I.

⁵⁴ MILOTAI NYILAS, *i. m.*, 345: „Az holot azt jegyezzük meg, hogy mi, az Christusnak az Atyatul valo születeset, oly szoval kenszerítettünk ki mondani, mely halando s-romlando, erőtelen teremtet állatokra nézendő: De azert soha azt, ezzel az szolasnak nemevel, sem ki nem beszélhetytyük, sem elegendőképpen föl nem érhettyük: Ebben akadtanak megh az Thörökök, s-Enyedi, hogy szülesnek mondgyuk, es innen mérseklük az Fiunak Atyatul való születeset, mely keptelen kabasagnal nem eyeb. [...] De az Isten egy, és ezzel, hogy egy, es hogy örökke valo lelek, ki vetettet az természetnek folyasaban valo szülesnek rendiből, mint: Egy az te lelked Enyedi, de azert ugyan nemzi az okossagot, nem magan kívül mast, hanem magaban azon lelki allatot. Azert mennyel a te Hypocrateseddel, es fogjad az Istent természet ala mondvan Török modra: Hol volt felesége Istennek, hoğ Fia lehetne.”

⁵⁵ SÁRDI, 107.

Néhány bejegyzés arról árulkodik, hogy Sárdi nem igazán értette Enyedi és Milotai vitáját, ennek ellenére igyekezett leszűrni belőle azt, ami szerinte Enyedire nézve terhelő lehet. Így például az egyik lapszálon ezt olvashatjuk: „Enyedi csak hashoz / hasonló Istennek / tarttya az Chr[istus]t”.⁵⁶ Sárdi tehát meglehetősen durva blaszfémiával vádolja Enyedit. A kérdéses helyen a Phil 2,5–6 értelmezéséről van szó: „Hoc enim sentite in vobis, quod et in Christo Jesu, qui cum in forma Dei esset, non rapinam arbitratus est esse se aequalem Deo”. Toroczkai fordításában, amelynek szóhasználatát cáfolatában Milotai Nyilas követi, így szól ugyanez a szakasz: „Azon indulat legyen bennetek, mellj volt a Christus Iesusbann is, ki mikor az Istennek formájában volna, nem ragadomanyrak tartotta, hogy Istennel egyenlő legyen”.⁵⁷ Enyedi szerint ebből az következik, hogy Krisztus maga sem akart Istennel egyenlőnek mutatkozni, hiszen nem volt az, csupán az „Istennek formájában” volt. Hogy ezt bebizonyíthassa, Enyedinek először is azt kell kimutatnia, hogy az Istennel való egyenlőség és az Isten formájában való létezés fogalmát metaforikusan kell érteni. Amikor a has szót használja, valójában amellet érvel, hogy mind a pogány auktorok – Homéroszt, Horatiust és Vergiliust említi –, mind a bibliai szerzők használják metaforikus értelemben az isten szót: „Az mely szolasnak modgiatol es formaitol, nem idegen a sz. Iras-is. Mert Phil. 3. az Has, Istennek mondatik, mert az Epicureusok az Hasat, az az, a Tobzodast, az hasnak gyönjörüségét, az Gyönyörüséget, valami fő dolognak, es mindenek felet valo jonak vélték lenni”⁵⁸ (Toroczkai Máté fordítása). A kérdéses helyen ezt mondja Pál: „Mert sokan járnak másképen, kik felől sokszor mondtam néktek, most pedig sírva is mondom, hogy a Krisztus keresztjének ellenségei; Kiknek végök veszedelem, kiknek Istenök az ő hasok, és a kiknek dicsőségök az ő gyalázataukban van, kik mindig a földiekkel törődnek (Phil 3,18–19; Károli Gáspár fordítása). A hasukat istenként imádóknak az epikureusokkal való azonosítása már utólagos értelmezés. Enyedi tehát – ellentétben azzal, amit Sárdi jegyzete sugall – maga is elítéli a has imádását, igaz, a metaforikus szóhasználat szempontjából nem lát különbséget a hasnak, illetve Krisztusnak az Istennel való azonosításában. Ezen természetesen Milotai Nyilas is felháborodik, ám úgy tűnik, ő tisztában volt azzal, hogy a vita tétje az, hogy be tudja-e Enyedi ellenében bizonyítani azt, hogy a Krisztus = Isten állítás nem képletes beszéd, és hogy Krisztus istensége nem ragadomány, azaz nem Istentől utólagosan kapott adomány, vagyis – skolasztikus nyelven szólva – *accidentia*, hanem

⁵⁶ *Uo.*, 322.

⁵⁷ ENYEDI, *Az Ó és Új Testamentumbeli...*, 1620, i. m., 516.

⁵⁸ *Uo.*, 542.

Krisztus „természete szerint van”, azaz lényegéhez, szubsztanciájához tartozik.⁵⁹ Sárdi margójegyzetéből az derül ki, hogy ő durván leegyszerűsítette Enyedinek az epikureusokra való utalását, és igazságtalanul azonosította az állítólagos epikureus álláspontot Enyedi véleményével.

Sárdi néhány megjegyzésének egyáltalán nincs megfelelője Milotai Nyilasnál. Ezek egy része egyszerű invektíva, mint például az a jegyzet, amelyet a János evangéliumának bevezetőjéről szóló rész elejénél találunk. Mint Enyedi megjegyzi, a „Kezdetben vala az Ige” kezdetű rész a Bibliának az a helye, amellyel a legtöbbször visszaélnék a Szentháromság-hívők. Sárdi erre így reagál: „Bizony mijs Öcsem / Enyedi diligenter et / accurater accurate / utannod hordgiuk / az sindelt.”⁶⁰ Vagyis, ha jól értem, azt mondja, nekünk kell jóvátenni az eretnekek rengeteg hibáját, amit itt elkövetnek. Másik példám érdekesebb. A Zsidókhöz írt levélről szóló fejezet bevezetője mellett van. Milotai Nyilas leírja, hogy a Zsidókhöz írt levél Enyedi eredeti latin szövege szerint apokrif, hitelessége legalábbis kétséges. *Az ezzel kapcsolatos érvek, állítások azonban nem szerepelnek már az Explicationes magyar fordításában, helyette Toroczkaiz az olvasót a latin eredetihez utalja.*⁶¹ Milotai sem tér ki ezért itt a cáfolatra, állítása szerint azt már megtette művének latin változatában, amely viszont nem maradt fenn.⁶² Úgy tűnik, ehhez a latin eredetihez már Sárdi Sz. Gergely sem férhetett hozzá, mivel a margóra írt invektívánál jobb érvet nem talált, kénytelen volt saját kútfőből dolgozni. Enyedi egyik érve a hitelesség ellen az, hogy nem lehetünk biztosak abban, hogy valóban Pál írta-e a levelet. Sárdi erre a következőképpen felel: „Ebszar s. az orrod. / nam libri Iudicu[m] / libri Ruth. libri / Jobi. Per quos sint / scripti sunt incerti / nec tam[en] desierunt / esse Canonici.” (‘A Bírák, Rúth és Jób könyvéről sem tudjuk, hogy kik írták, de ettől nem lesznek kevésbé kanonikusak.’) Sárdi érve persze sántít, hiszen egy páli levél esetében fontos lenne tudni, valóban Szent Pál írta-e vagy sem.

Sárdi Sz. Gergely könyvbejegyzései megerősítik azt, amit már eddig is tudtunk: az erdélyi felekezeti sokszínűség és vallásbéke mögött komoly indulatok tomboltak. E jegyzeteket tanulmányozva annak is tanúi lehetünk, hogy

⁵⁹ MILOTAI NYILAS, *i. m.*, 679: „Az Has Istennek mondatik: azert itt-is ez ige: *Isten*, ebben az mondasban *egyenlő Istenel*, valami jeles dologrol. Hamis istentelen *consequentia*, mellyet mindigarast az következőzendő tanitasa az Apostoloknak megmutat. Mert az mondgya, hogy ezzel az örök Istenel valo egyenlőseget nem tartotta ragadomannak, hogy mint valami ragadomant ugy birta volna azt, hanem ugyan természet szerint, melyből Enyedi ellen ilyen argumentumot formalunk” stb. (kiemelés az eredetiben).

⁶⁰ SÁRDI, 132.

⁶¹ ENYEDI, *Az Ó és Új Testamentumbeli...*, 1620, *i. m.*, 632–633.

⁶² MILOTAI NYILAS, *i. m.*, 746–747.

miképpen durvult el a hangnem Milotai Nyilas István viszonylag magas szinten álló, intellektuális ellenérveinek megfogalmazását követően. Az unitáriusok elleni érvelésben a blaszfémia vádja, a vitapartner erkölcsi integritásának kikezdése és a gúny sokkal komolyabb fegyver lehetett, mint az elmélyült egzegetika. Sárdi némely bejegyzésének hangneme a felső-magyarországi hitvita jellegzetes nyelvi fordulatait előlegezik, noha úgy tűnik, hogy már akkor akadt olyan olvasó, aki szidalmait túlzásnak érezte. „[K]urva az An: / nya az ki az / szent irast / hamissan ma: / gyarazza” – írja (valószínűleg) Sárdi egy nehezebben olvasható bejegyzésében. Egy ismeretlen kéz viszont így felel neki: „nem jo öket / szidni inkább / erettek imát / kozni Math / 5. 44. 45”.⁶³

⁶³ SÁRDI, 279.